

B. N. Τατάκης

*Ἡ κριτικὴ τοῦ Θεόδωρου Μετοχίτη
(1260-1332) στὸν Ἀριστοτέλη*

Μετάφραση καὶ προσθήκες: Γιάννης Ἀ. Δημητρακόπουλος

Έχει λεχθεί ότι ο Θεόδωρος Μετοχίτης δέν βρίσκεται στό ύψος ούτε τοῦ Φωτίου ούτε τοῦ Ψελλοῦ. *Όσο κι ἄν ἦταν μέγας λόγιος καί σοφός, ὅσο κι ἄν ἦταν ἕνα σημαντικό στοχαστικό πνεῦμα, ὁ Μετοχίτης – στόν βαθμό πού μπορεῖ νά κρίνει κανεῖς ἀπό τά ἐκδεδομένα ἔργα του¹ – δέν ἔχει τό βεληνεκές ούτε ἐνός Φωτίου ούτε, πολύ περισσότερο, ἐνός Ψελλοῦ. Εἶναι ἕνας ἐνθερμος συνεχιστής τοῦ πνεύματος αὐτοῦ τοῦ τελευταίου, τό ὁποῖο μετέδωσε μέ τή σειρά του στόν Γρηγορά καί κυρίως στόν Πλήθωνα. Δημόσιος ἄνδρας καί μέγας σοφός, ἐπέδειξε ταυτόχρονα μία ἀξιόλογη συγγραφική δραστηριότητα, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά ἔξασφαλίσει «μιάν ὑστεροφημία ἀφθαρτή ὡς τή συντέλεια τοῦ κόσμου»² (α). *Ὁ Μετοχίτης;*, ὁμως, δίνει καί πολλά δείγματα πού δέν προαναγγέλλουν ἀπλῶς τό πνεῦμα τῆς

* «Aristote critiqué par Théodoros Métochitès (Θεόδωρος Μετοχίτης) (1260-1332 après J.-C.)». Extrait des *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, tome II, Athènes 1953: 439-445 (καί ἀνάτυπο, Athènes 1953). Οἱ προσθήκες ἐντός ἀγκυλῶν στίς σημειώσεις τοῦ συγγραφέα ἀνήκουν στόν μεταφραστή. Σύμφωνα μέ τίς νεότερες ἀπόψεις, ἡ γέννηση τοῦ Μετοχίτη πρέπει νά τοποθετηθεῖ στό 1270 (βλ. Eva de Vries – Van der Velden, *Théodore Métochite. Une réévaluation*, Amsterdam 1987: 269· I. Ševčenko, «Théodore Métochites, Chora et les courants intellectuels de l'époque», μελέτη VIII στό: *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*, «Variorum Reprints», London 1982, 15).

Μέ τήν μετάφραση καί τῆς τελευταίας αὐτῆς ξενόγλωσσης μελέτης τοῦ πρωτοπόρου μελετητῆ τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας Β. Ν. Τατάκη (1896-1986) ἔχουμε τώρα τό σύνολο τοῦ ἔργου του στά ἑλληνικά (στά *Χρονικά Αἰσθητικῆς* 33/1994: 181-9 ἔχει δημοσιευθεῖ σέ μετάφρασή μου ἀπό τά ἰταλικά τό ἔργο του [1963] "Τό αἰσθητικό στοιχείο στή σκέψη τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων"). *Ἡ μελέτη γιά τόν Μετοχίτη διατηρεῖ πάντα τήν ἀξία της, ιδιαίτερα τώρα πού συνειδητοποιοῦμε τήν ἀνάγκη εἰδικῶν ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν γιά τό ἔργο τῶν βυζαντινῶν στοχαστῶν].

1. Τά περισσότερα ἀπό τά ἔργα του, μεταξύ τῶν ὁποίων καί αὐτά πού ὁ ἴδιος θεωροῦσε σημαντικότερα, παραμένουν ἀνέκδοτα [βλ. τώρα τόν πλήρη κατάλογο τῶν ἔργων, ἐκδεδομένων καί ἀνεκδότων, πού ἔχει συντάξει ἡ Eva de Vries – Van der Velden στή μελέτη της: *Théodore Métochite. Une réévaluation*, Amsterdam 1987, 259-264].

2. Ch. Diehl, *Études Byzantines*, Paris 1905, 401.

Ἐναγένησης, ἀλλὰ ἀνήκουν στὰ ἴδια τὰ συστατικά της στοιχεῖα.

Ἐξετάζοντας τὴ στάση πού τήρησε ἀπέναντι στὸν Ἀριστοτέλη, σκοπεύουμε ἀκριβῶς νὰ ἀποκαλύψουμε στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δείγματα^(β).

Σέ γενικές γραμμές, οἱ ἐρευνητές ἐξακολουθοῦν ὡς καὶ σήμερα ἀκόμα νὰ ἀντιμετωπίζουν τὴ βυζαντινὴ σκέψη ὡς μία διελκυστίνδα μεταξύ πλατωνισμοῦ καὶ ἀριστοτελισμοῦ. Τό οὐσιαστικό εἶναι, ὅπως ἐπιχειρήσαμε νὰ δείξουμε ἄλλοῦ³, σέ ποιά ἀνάγκη ἀνταποκρίνεται ὁ ἀριστοτελισμός ἢ ὁ πλατωνισμός τοῦ τάδε ἢ τοῦ δεῖνα Βυζαντινοῦ στοχαστῆ, ποιά φιλοσοφικὴ στάση δηλώνει^(γ). Ὅμως, σέ γενικές γραμμές καὶ πάλι, πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψη τὸ γεγονός ὅτι ὁ βυζαντινὸς ἀριστοτελισμὸς καὶ πλατωνισμὸς ἔχουν κυρίως νεοπλατωνικὴ προέλευση^(δ). Ὁ Φίλων ὁ Ἰουδαῖος καὶ ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς εἶχαν διακηρῦξει ὅτι ὁ Πλάτων ἦταν μαθητὴς τοῦ Μωϋσῆ. Αὐτὴ ἡ διδασκαλία σιγά-σιγά διευρύνθηκε ἔτσι ὥστε νὰ περιλάβει ὅλους σχεδὸν τοὺς Ἕλληνας σοφοὺς καὶ φιλοσόφους καὶ διευκόλυνε τὴ διείσδυση τῆς ἑλληνικῆς σκέψης στὸν χριστιανισμό. Σύμφωνα ὁμως μὲ ὀρισμένους χριστιανούς, οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι δέν εἶχαν συλλάβει παρὰ μόνον ἀλήθειες μερικές, καὶ αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τοὺς ἐξασφάλιζε ἕναν κάποιο βαθμὸ ἀνεξαρτησίας ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Οἱ Βυζαντινοί, κατὰ τὸ μέτρο πού ἀγαποῦσαν τὴ συστηματοποίηση, υἱοθέτησαν μὲ τὴ σειρά τους, μαζί μὲ τὴν ἀριστοτελικὴν λογικὴν, καὶ τὴν ἀριστοτελικὴν μεθοδολογίαν, πολὺ συχνά δὲ καὶ τὴ φυσικὴν τοῦ Λυκείου. Σέ αὐτὰ ἐγκεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὁ ἀριστοτελισμὸς τους. Σέ μίαν ἀνάγκη ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀνταποκρίνεται ὁ πλατωνισμὸς τους. Σέ αὐτὸν καταφεύγουν ὅταν, ὑπερβαίνοντας τὸν κόσμον τῶν αἰσθητῶν, ἐπιθυμοῦν νὰ συλλάβουν μὲ τὴ σκέψη τὸν Θεό, τὴν ψυχὴ, τὴ δημιουργίαν τοῦ κόσμου, ὅταν θέλουν νὰ δώσουν λογικὴ ἔκφραση στίς ἀποκεκαλυμμένες ἀλήθειες. Γνωρίζουμε καλὰ πόσο ἰσχυρὸ ἦταν τὸ πάθος τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὰ πράγματα τοῦ πνεύματος καθὼς καὶ ἡ προτίμησή τους γιὰ τὴ μυστικὴ οὐσία τῆς θρησκείας. Αὐτὴ τὴ μυστικὴ οὐσία τὴν ὑπεράσπισαν πάντοτε ἐναντία σέ κάθε τάση ρασιοναλισμοῦ· δέν ὑπῆρξε ποτὲ στὸ Βυζάντιο μίαν συστηματοποίηση τοῦ χριστιανισμοῦ διατεταγμένη ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸν ἀριστοτελισμό, ὅπως στὴν περίπτωσιν τοῦ Ὠμισμοῦ. Ἐδῶ ἔχουμε μίαν ἀπὸ τίς ριζικότερες ἀποκλίσεις μεταξὺ ὀρθοδοξίας καὶ καθολικισμοῦ^(ε). Στὰ μάτια τῶν Βυζαντινῶν, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε μὲ σύγχρονον

3. *La Philosophie Byzantine*, Paris (Presses Univ. de France), 1949. [*Ἡ Βυζαντινὴ φιλοσοφία*. Μτφ. Ουα Καλπουρτζή, ἐποπτεία καὶ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση Λ. Γ. Μπενάκης, Ἀθήνα, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ γενικῆς Παιδείας, 1977, 378 σελ.]

γλώσσα, ο αριστοτελισμός και ο πλατωνισμός εξέφραζαν τις δύο πρωταρχικές πηγές της αλήθειας: τήν *discursio*ν και τήν *intuitio*ν, τόν ὀρθολογισμό και τόν μυστικισμό. Αυτό είναι πού ἐξηγεῖ τό γεγονός ὅτι, μέ τίς περιοχές τοῦ καθενός ξεκάθαρα ὀριοθετημένες, ὁ αριστοτελισμός τῶν Βυζαντινῶν ἔβαινε γιά ἓνα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα παράλληλα μέ τόν πλατωνισμό τους. Αυτό είναι ἀρκετό γιά νά μᾶς κάνει νά δοῦμε πόσο σημαντικό είναι νά ἐξετάσει κανείς μέ ποιό πνεῦμα μιλοῦν οἱ Βυζαντινοί γιά Πλάτωνα και Ἄριστοτέλη.

Μετά ἀπό αὐτά ἄς ἐπανέλθουμε στόν Μετοχίτη. Προτοῦ περάσουμε στήν κριτική πού ἀσκεῖ στόν Ἄριστοτέλη, ἄς δοῦμε πρῶτα ἐάν και σέ τί τόν ἐπαινεῖ. Πάνω ἀπό ὅλα τά ἔργα του ὁ Μετοχίτης βάζει «τά ἀστρονομικά βιβλία και τά βιβλία γιά τή φυσική τοῦ Ἄριστοτέλη»⁴. Πειπεισμένος ὅτι ἡ αριστοτελική φυσική προσφέρει ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίες, προσπάθησε νά καταστήσει σαφέστερα τά σχετικά κείμενα τοῦ Σταγειρίτη. Στά χειρόγραφα τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ἀρ. 1933 ὡς 1936, βρῖσκει κανείς μία δεκαπεντάδα ἀπό τά πολυάριθμα σχόλια του στά φυσικά γραπτά τοῦ Ἄριστοτέλη, τά ὁποῖα ἔχαιραν ὑψηλῆς ἐκτίμησης ἤδη ἀπό πολύ παλαιά· τά συγκατέλεγαν στά καλύτερα γραπτά γιά τήν κατανόηση τῆς φυσικῆς σκέψης τοῦ Ἄριστοτέλη^(στ). Στό τέταρτο ποίημά του – *Εἰς τόν σοφόν Νικηφόρον τόν Γρηγορᾶν ὑποθήκαι και περί τῶν οἰκείων αὐτοῦ συνταγμάτων*^(ς) – ὁ Μετοχίτης συνιστᾶ στόν μαθητή του νά διαβάξει κυρίως Ἄριστοτέλη, «τόν ἀνθρωπο ἐκεῖνο πού ἀξίζει μόνος του ὅσο πολλοί ἄλλοι, πού εἶναι τόσο ἀνώτερος ἀπό ὅλους τούς θνητούς, ἀπό ὅλους ὅσοι ἔζησαν πρίν και μετά ἀπό αὐτόν»⁵.

Σέ τί εἶναι ἀνώτερος ἀπό τούς ἄλλους; Ἡ ἀνωτερότητά του ἐγκείται, σχεδόν ἀποκλειστικά, στή φυσική του και τή λογική του⁶. Ὅποιος, λέει⁷, εἶναι ἀνίκανος νά θαυμάσει μέ ὄλη του τήν ψυχή τόν Ἄριστοτέλη κυρίως γιά τή φυσική του και τή λογική του, στερεῖται ἐντελῶς νοῦ, εἶναι παράφρων, τρελός. Καί γιατί εἶναι ἀνώτερος ὁ Ἄριστοτέλης σέ αὐτούς τούς τομεῖς; Ὁ Ἄριστοτέλης, λέει ὁ Μετοχίτης, εἶναι ὁ «ἐταστής» και ὁ «τεχνί-

4. R. Guiland, «Les poésies inédites de Théodore Métochite», *Byzantion* 3 (1933), 296 [= μελέτη IX στό, *Études Byzantines*, Paris 1959, 183].

5. *Ibid.*, 269 (στίχοι 143-145).

6. Θεόδωρου Μετοχίτη, *Miscellanea* 10 & 11 (ed. G. Müller & Th. Kiessling, Leipzig 1821 [ἀνατύπωση Amsterdam, Hakkert, 1966, 73-85]).

7. *Op. cit.* 5 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 42).

8. *Loc. cit.*

της» τῆς λογικῆς· εἶναι ὁ «γνώμων» καί «συνήγορος» τῆς φύσης καί κάθε πράγματος πού κάνει αὐτή. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Ἄριστοτέλης ἐμβάθυνε στή λειτουργία τῆς λογικῆς καί προσδιόρισε τούς κανόνες γιά τή σωστή καθοδήγηση τῆς σκέψης του⁹. Γι' αὐτό, προσθέτει ὁ Μετοχίτης⁹, δέν ὑπῆρξε ἄνθρωπος πιό χρήσιμος ἀπό αὐτόν γιά τήν προώθηση τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καί γιά κάθε τι πού ἀφορᾷ τήν ἐπιστήμη καί τά πράγματα τοῦ λόγου. Τά λογικά του ἔργα περιέχουν ὄλα τά ζητήματα λογικῆς κατά τρόπο ἀπολύτως τέλειο καί ἀκριβῆ. Οἱ ἀντίπαλοί του, ὁ Χρῦσιππος καί ὁ Γαληνός, ἔπεσαν στή λήθη· μόνο αὐτός κυριάρχησε. Ἀκόμα καί οἱ Νεοπλατωνικοί, ὡς τόν Δαμάσκιο, μελετοῦσαν μέ πολλή προσοχή καί μεγάλο ἐνδιαφέρον τή λογική του¹⁰. Στή φυσική, ἐπίσης, ὁ Ἄριστοτέλης, σύμφωνα μέ τόν Μετοχίτη, προχωρεῖ μέ διαιρέσεις ἐξαντλητικές, γιά τίς ὁποῖες δίνει τούς λόγους καί τίς αἰτίες· ἐντάσσει κάθε ζήτημα στόν οἰκείο τομέα καί ὀρίζει τόν οἰκείο τρόπο διερεύνησής του – καί γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο ὁ Ἄριστοτέλης κατηγορεῖ τόν Πλάτωνα ὅτι κακῶς χρησιμοποίησε μαθηματικές ἀρχές γιά νά ἐξηγήσει τόν κόσμο τοῦ γίνεσθαι, ὁ ὁποῖος ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του ἀπαιτεῖ ἄλλες ἐξηγητικές ἀρχές.

Ἄριστοτέλης, ἀντιθέτως, προχωρεῖ στήν ἐξέταση κάθε ζητήματος ἀκολουθώντας τήν ὀρθή μέθοδο, δηλαδή λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τήν ἰδιαιτέρη φύση κάθε πράγματος, χωρίς νά παραγνωρίζει τίποτα καί δείχνοντας μίαν ἐταστική ἀκρίβεια, ἡ ὁποία φέρνει στό φῶς τόν ρόλο καί τήν ἰδιαιτερότητα κάθε ἀντικειμένου. Ὄντας ἕνας τέτοιος σύμβουλος («γνώμων», «βουλευτής») καί «πάρεδρος», «συνήγορος», τῆς φύσης, καταλήγει μέ τούς συλλογισμούς του σέ συμπεράσματα πού δέν ἀφήνουν περιθώρια ἀμφιβολίας σέ κανέναν ἀναγνώστη του¹¹.

Ἀπό τά παραπάνω εἶναι φανερό ὅτι αὐτό πού ἐξαιρεῖ ὁ Μετοχίτης στόν Ἄριστοτέλη εἶναι ἡ σοφία του, τό ἐπιστημονικό πνεῦμα καί οἱ μεθοδικές διεργασίες πού ἐξηγοῦν διά τοῦ λόγου καί ἀποκαλύπτουν στόν ἄνθρωπο τίς ἐπιμέρους πτυχές τοῦ κόσμου πού τόν περιβάλλει. Αὐτό, λοιπόν, πού κατανοεῖ ὡς «φυσική» τοῦ Ἄριστοτέλη εἶναι τά γραπτά ἐκεῖνα πού ἀφοροῦν ζητήματα φυσικῆς ἱστορίας, ζωολογίας κ.λπ., μέ μιά λέξη τά ἐπιστημονικά ἔργα, ὄλα ἐκτός ἀπό τά *Φυσικά* τοῦ Ἄριστοτέλη¹⁰.

Ὅμως ὁ θαυμασμός του γιά τόν σοφό, καί ἀκόμα περισσότερο γιά τόν

9. *Op. cit.* 5 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 43).

10. *Op. cit.* 12 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 85-96).

11. *Op. cit.* 7 & 11 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 59-61 & 81-83).

φιλόσοφο, έχει κι αυτός τούς περιορισμούς του. Τό πιά σοβαρό και τό πλέον συχνά εμφανιζόμενο ἐλάττωμα πού βρίσκει ὁ Μετοχίτης στόν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ σκοτεινότητά του και ἡ ἀμφισημία του. Ἄλλά δέν ἀρκεῖται στή διαπίστωση τοῦ πράγματος· ἀναζητεῖ και τούς λόγους. Γιά νά τούς βρεῖ, ὁ Μετοχίτης περνάει ἀπό τό ἔργο στόν ἄνθρωπο και προχωρεῖ σέ αὐτό πού ἡμεῖς σήμερα θά λέγαμε “ψυχανάλυσή” του⁽⁴⁾. Ἡ αἰτία τῆς σκοτεινότητος και τῆς ἀμφισημίας τῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ὁ ἐγωϊσμός του και ἡ φιλοδοξία του νά φαίνεται σέ κάθε ζήτημα μέγανος δάσκαλος και σοφός. Αὐτά τά πάθη τόν κάνουν νά θέλει νά περνεῖται γιά κάτοχος θησαυρῶν πολύ μεγαλύτερων ἀπό ὅσους πράγματι κατέχει. Ἐδῶ, λοιπόν, ἔχουμε νά κάνουμε μέ μία σκοτεινότητα σκόπιμη, ἠθελημένη.

Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς ἐξαπατᾶ, χρησιμοποιῶντας δόλους και μηχανάς και μὴν ἀφήνοντάς μας νά δοῦμε μέ ποιόν συμφωνεῖ ἀπεναντίας, κάθε φορά πού εἶναι σίγουρος γιά τόν ἑαυτό του και γιά ὅσα λέει, εἶναι «φιλόανθρωπος» και μᾶς παρουσιάζει τή σκέψη του μέ σαφήνεια και πληρότητα. Ἐπίσης – μᾶς λέει ὁ Μετοχίτης – ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ μέ κάθε τρόπο νά δείξει ὅτι εἶναι μαθηματικός, ἐνῶ στήν πραγματικότητα δέν εἶναι¹². Παρομοίως, δέν διστάζει καθόλου νά «νομοθετήσει» και νά «συντάξει» και «τάς ρητορικές τέχνας», μέ τίς ὁποῖες δέν τόν συνέδεε τίποτα. Εἶναι φανερό, λέει, ὅτι ὅλη ἡ συγγραφική δραστηριότητα πού ἀφιέρωσε στους διαφόρους τομεῖς τῆς ρητορικής δέν εἶχε ἄλλο σκοπό παρᾶ «τήν διά πάντων ἀντιπολιτεῖαν πρὸς αὐτόν Πλάτωνα»¹³.

Ἄν ἀφήσουμε κατά μέρος τά κίνητρα πού ἀποδίδει ὁ Μετοχίτης στόν Ἀριστοτέλη, καθώς και τήν ἐσφαλμένη κρίση πού διατυπώνει γιά τή σχέση τοῦ Ἀριστοτέλη μέ τή ρητορική – εἶναι φανερό ὅτι δέν γνωρίζει τίποτε γιά τά ἀριστοτελικά ἔργα τῆς πρώτης περιόδου^(α) –, δέν μπορούμε νά μὴ σημειώσουμε ὅτι συνέλαβε τό πλέον σημαντικό σημεῖο γιά τήν κατανόηση τῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη: τή ριζική του ἀντίθεση πρὸς τόν Πλάτωνα. Ἐπ’ αὐτό τό πρίσμα, ὅσο καλύτερα κατανοεῖ κανεῖς τήν κίνηση και τήν πορεία τῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη, τόσο αὐτός καθίσταται μία πολύτιμη πηγή γιά τήν κατανόηση τῆς σκέψης τοῦ Πλάτωνα.

12. *Op. cit.* 3, 5 & 7 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 23-27, 42-48 & 62).

13. *Op. cit.* 5 & 25 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 47 & 170-173). Ὁ Μετοχίτης μέμφεται αὐστηρά τόν Ἀριστοτέλη γιά τή συμπεριφορά του ἀπέναντι στόν δάσκαλό του. [Πβ. τόν δεῦτερο Ἐλεγγον *κατά τῶν ἀπαιδευτῶν χρωμένων τοῖς λόγοις* 12, 29-30, ed. I. Ševčenko, *La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues. Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962, 243.]

“Ομως, ποιά μέρη του έργου του Ἀριστοτέλη κρίνονται σκοτεινά και γιατί; Ὁ Μετοχίτης δίνει ἐδῶ δείγματα μιᾶς συλλογιστικῆς ἐκπληκτικῆς σταθερῆς και, θά τολμούσαμε νά ποῦμε, σύγχρονης. Σκοτεινά και ἀμφίσημα εἶναι: ἡ «καθόλου» Φυσική, τὰ Δεύτερα Ἀναλυτικά, τὰ Μετά τὰ φυσικά και οἱ πραγματεῖες *Περί ψυχῆς*. Σέ ὅλα αὐτά τὰ ἔργα, λέει ὁ Μετοχίτης, εἶναι πολύ δύσκολο νά συλλάβουμε μέ καθαρότητα και βεβαιότητα αὐτό πού ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης και αὐτό πού τελικά ἐπιδοκιμάζει. Μία πυκνή ἀχλύς καλύπτει τίς ἐρμηνεῖες ἐκεῖνες μέσα στίς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης προσποιεῖται ὅτι κρύβει μυστικούς θησαυρούς¹⁴. Στά *Πρώτα Ἀναλυτικά* ὅλα εἶναι σαφῆ και τέλεια· ἡ ἐξαντλητικῆ ἐρευνα δέν ἄφησε τίποτε πρὸς πραγμάτευση γιά τούς μετέπειτα. Δέν ἰσχύει ὁμως τό ἴδιο και γιά τὰ Δεύτερα Ἀναλυτικά. Ἐνῶ ὅλες οἱ λογικές ἐρευνες τοῦ Ἀριστοτέλη σκοπό ἔχουν τή θεμελίωση τῆς ἀπόδειξης προκειμένου νά ἀποτελέσουν τή βάση τῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία θά διέθετε ἔτσι μία μέθοδο ἀσφαλῆ και ἀναγκαία, ὅταν αὐτός ἐπιχειρεῖ στά Δεύτερα Ἀναλυτικά νά ἐξετάσει και νά λύσει τό πρόβλημα τῆς ἀπόδειξης, ἡ σαφήνεια και ἡ τελειότητα τῶν *Πρώτων Ἀναλυτικῶν* ἐξαφανίζεται. Ὁ Ἀριστοτέλης ξανατυλίγεται στή συνήθη του σκοτεινότητα· ὑποκρίνεται ὅτι κρατᾶ δῆθεν μυστικά πράγματα «ἀπόρρητα και θαυμάσια», πού ὑπερβαίνουν τή νοημοσύνη τῶν πολλῶν¹⁵.

Τό ἴδιο συμβαίνει και στό βιβλίο του *Περί ψυχῆς*. Σέ αὐτό κατάφερε νά διακρίνει τὰ προβλήματα μέ τρόπο τελειότερο ἀπό τούς προγενεστέρους του, και μελέτησε ἔξοχα τό ζήτημα ποιά εἶναι τὰ πράγματα ἐκεῖνα ἀπό τήν ὕλη και τό σῶμα, πού εἶναι ἀχώριστα ἀπό τήν ψυχή. Σέ ὅλα αὐτά τὰ σημεῖα, λέει ὁ Μετοχίτης, ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι «τεχνίτης παντέλειος και γνώμων τῆς φύσεως»¹⁶. Ὅταν, ὁμως, ἀρχίζει νά στοχάζεται και νά διατυπώνει θεωρίες γιά τή λογική ψυχή και τὰ σχετικά μέ αὐτήν, ἡ σκοτεινότητα ἐμφανίζεται και πάλι και δίνει στά λόγια του χαρακτήρα χρησμών. Ἀπόδειξη αὐτοῦ εἶναι τό γεγονός ὅτι στό κείμενό του ἐρεῖδονται τόσο αὐτοὶ πού θεωροῦν τήν ψυχή ἀθάνατη ὅσο και ἐκεῖνοι πού τή θεωροῦν θνητή· θεωρῶντας και οἱ μὲν και οἱ δέ τόν Ἀριστοτέλη σύμμαχό τους¹⁷.

Ἀλλά ἐκεῖ πού ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέτυχε περισσότερο ἀπό ὅπουδήποτε ἄλλοῦ εἶναι ἡ μεταφυσική του. Σέ αὐτήν δέν προσφέρει καμμία λύση σαφῆ και ἀκριβῆ. Καλύτερα θά ἔκανε ἂν δέν τήν ἔγραφε καθόλου. Ἡ μεταφυσική δέν συμβάλλει καθόλου στή δόξα του· ἀντιθέτως τοῦ τῆ μειώνει. Στή μελέ-

14. *Op. cit.* 3 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 28).

15. *Op. cit.* 3 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 29-31).

16. *Op. cit.* 3 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 32).

17. *Loc. cit.*

τη κάθε επιμέρους ζητήματος ὁ Ἀριστοτέλης δημιουργεῖ στὸν ἀναγνώστη τὴν ἐλπίδα ὅτι, ἂν διεξέλθει αὐτὸ πού ὀνομάζει “πρώτη φιλοσοφία”, θά βρεῖ πράγματα «ἀπόρητα» καὶ μεγάλα. Ὁ Ἀριστοτέλης θέτει πάντοτε αὐτὴ τὴ φιλοσοφία πάνω ἀπὸ τὶς φυσικὲς τοῦ ἔρευνης, ἀπὸ τὶς ἔρευνης τῶν ἐπιμέρους καὶ τῆς ὕλης· ἡ θεωρία τῆς “πρώτης φιλοσοφίας” εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ ὅ,τιδήποτε ἄλλο. Ὅταν ὁμοῦς ὁ ἀναγνώστης φθάνει στὴν “πρώτη φιλοσοφία”, συνειδητοποιεῖ ὅτι ἐξαπατήθηκε· βρίσκει ἕναν Ἀριστοτέλη πού ἀποφεύγει ἐπιμελῶς νὰ ἐκπληρώσει τὶς ὑποσχέσεις πού εἶχε δώσει, καὶ πού ἐπιδιώκει νὰ δημιουργήσει τὴν ἐντύπωση ὅτι διαθέτει θησαυροὺς σοφίας, ἡ κατοχὴ τῶν ὁποίων εἶναι δύσκολη γιὰ τοὺς ἄλλους. Ὡστόσο, ἀκόμα καὶ στὴ μεταφυσικὴ του ὁ Ἀριστοτέλης κατορθώνει νὰ δώσει πράγματα πού ἀξίζουν τὸν θαυμασμό μας¹⁸.

Καί γι’ αὐτὸ ἀκριβῶς, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴ μιά μεριά ὁ Ἀριστοτέλης συχνὰ συνέλαβε τὸ οὐσιώδες σὲ πολλοὺς τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι – συχνότερα, μάλιστα – σκοτεινός, ὁ Μετοχίτης ἀνέλαβε μὲ τὰ ὑπομνήματά του νὰ διασαφήσει τὴ σκέψη τοῦ Σταγειρίτη, προκειμένου νὰ διευκολύνει καὶ ταυτόχρονα νὰ καταστήσει ἀποδοτικότερες τὶς προσπάθειες ἐκείνων πού ἐπιθυμοῦν νὰ τὴ γνωρίσουν.

Ἡ κριτικὴ τοῦ Μετοχίτη, μολονότι δέν εἶναι μικρῆς ἐμβέλειας, καθιστᾶ ἐντούτοις ἀκόμα πιὸ φανερό αὐτὸ πού ὁ Μετοχίτης ἐπιδοκιμάζει στὸν Ἀριστοτέλη: εἶναι αὐτὸ πού μὲ ἕναν σύγχρονο ὄρο θά τὸ λέγαμε “ἡ θετικὴ πλευρὰ” τοῦ ἔργου του. Κάθε πορεία γενίκευσης μὲ σκοπὸ τὴν ἐξήγηση τῶν ἐσχάτων αἰτίων τῶν ὄντων, τὸ θεμέλιο τοῦ ὄρισμοῦ καὶ τῆς ἀπόδειξης, μαζί μὲ τὴ θεωρία τῆς λογικῆς ψυχῆς, μὲ μιά λέξη οἱ ἴδιες οἱ βάσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη, καταδικάζονται ὡς σκοτεινές.

Νὰ συμπεράνουμε ἄραγε ὅτι ὁ Μετοχίτης εἶναι ἕνα “θετικὸ” πνεῦμα; Ἄν λάβουμε ὑπ’ ὄψη τὸς προσωπικὲς του ἐκτιμήσεις γιὰ τοὺς Σκεπτικούς^(β), γιὰ τὴ φύση τῆς ἀνθρώπινης κρίσης, γιὰ τὸν ρόλο τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ λόγου στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας· γιὰ τὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν φυσικῶν καὶ τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν ὅσον ἀφορᾷ τὴ συμβολὴ τους στὴν ἀληθῆ καὶ βέβαιη γνώση καὶ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται τὶς μαθηματικὲς ἐπιστῆμες ἐν γένει καὶ τὴν καθεμιά τους χωριστά· γιὰ τὴ χρησιμότητα τῶν μαθηματικῶν ἐφαρμογῶν στὸν χῶρο τῆς μηχανικῆς καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀναλύει αὐτὴ τὴν τελευταία, ἰδέες πού ἐπιχειρήσαμε νὰ ἐκθέσουμε πολὺ συνοπτικὰ ἄλλοῦ¹⁹, μποροῦμε πράγ-

18. *Op. cit.* 3 & 21 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 27-28 & 155-159).

19. *La Philosophie Byzantine*, Paris 1949, 250-256 (ἑλλ. μτφ. 1977, 231-238).

ματι νά συμπεράνουμε ότι ο Μετοχίτης είναι, με τόν δικό του τρόπο, ένα “θετικό” πνεῦμα. Θά φτάναμε, μάλιστα, ὡς τό σημεῖο νά ποῦμε ότι βρῖσκειται στήν πρωταρχή αὐτοῦ τοῦ πνευματικοῦ ρεύματος, τό ὁποῖο ἤξερε νά διατηρεῖ τήν ἀνεξαρτησία του ἀπέναντι στήν παράδοση. Ὅποιος δέν θαυμάζει τόν Πλάτωνα καί τόν Ἀριστοτέλη ὡς μεγάλα πνεύματα, ἔλεγε ὁ Μετοχίτης, δέν μοῦ φαίνεται ἄνθρωπος μέ νοῦ· ὁμως δέν πρόκειται νά δεχθῶ ὅσα εἶπαν αὐτοί οἱ φιλόσοφοι σάν “λόγια” τῆς Πυθίας⁽¹⁹⁾. Ὁ Μετοχίτης ἤξερε νά διεισδύει στήν ἐσώτερη ἀξία τῆς μαθηματικῆς σκέψης καί νά τή συλλαμβάνει, καί συνέβαλε στήν ἀποκατάστασή της περισσότερο ἀπό ὅποιονδήποτε ἄλλον. Πίστευε ότι ἡ γνώση καί ἡ θεωρία τῆς φύσης ἑνός ὁποιοδήποτε ὄντος μέ τό ὁποῖο ἀσχολεῖται ὁ λόγος δέν ζημιώνει καθόλου τήν πίστη· διότι ἡ ἀνθρώπινη ἐπιστήμη δέν εἶναι παρὰ ἡ μεθοδική γνώση τοῦ κτιστοῦ. Αὐτή ἡ σκέψη, κατοχυρώνοντας ἀπό τή μιὰ τήν ἐλευθερία γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης ἐπιστήμης, σημαίνει ἀπό τήν ἄλλη ότι ἡ γνώση τοῦ ἀκτίστου δέν εἶναι ἔργο τοῦ ἀνθρώπινου λόγου ἀλλά τῆς πίστεως, ἡ ὁποία θέτει ὡς μοναδικό σταθερό καί αἰώνιο θεμέλιο τῆς ἀληθείας τόν Θεό. Καί ἐάν ὁ Ἀριστοτέλης κάθε, μά κάθε, φορὰ πού θέλει νά ἐρμηνεύσει τούς ἐσχατούς λόγους τῶν ὄντων δέν καταφέρνει νά φθάσει σέ τίποτα σαφές, μήπως αὐτό δέν συμβαίνει ἀκριβῶς ἐπειδή ἐπιχειρεῖ νά παραβιάσει τά ὑπαρκτά ὄρια τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς; Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ Μετοχίτης ἀποτελεῖ ἕνα παράδειγμα πού μᾶς βοηθεῖ νά καταλάβουμε καθαρά πῶς “θετικό” πνεῦμα καί μυστικισμός μποροῦν νά συνυπάρχουν καί νά ἀλληλοβοηθοῦνται μέσα σέ μία καί τήν αὐτή διάνοια.

Ὁ A. Vasilief²⁰ ἔχει δίκιο ὅταν παρατηρεῖ ότι «χρειάζεται νά γίνει πολλή δουλειά ἀκόμα γιά νά γνωρίσουμε τό ἔργο τοῦ Μετοχίτη καί νά τό ἀποτιμήσουμε μέ πληρότητα». Πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή θελήσαμε νά συμβάλουμε, ἀσχολούμενοι ἐδῶ μέ τή στάση του ἀπέναντι στόν Ἀριστοτέλη, πιστεύοντας ότι αὐτό ἀποτελεῖ ἕνα κομβικό σημεῖο γιά τήν κατανόηση τῆς σκέψης του. Ἐξυπακούεται ότι μόνον ἡ δημοσίευση ὄλων τῶν ἔργων του θά μᾶς ἐπιτρέψει νά ἐκφραστοῦμε μέ περισσότερη βεβαιότητα καί ἀκρίβεια γιά τόν ρόλο καί τή σπουδαιότητά του στό πνευματικό κίνημα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνα⁽²⁰⁾.

20. A. Vasilief, *Histoire de l'Empire Byzantin*, II, Paris 1930, 411 [*Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, μτφ. Δ. Σαβράμης, ἐκδ. Μπεργκαδῆ, Ἀθήνα 1954, 886].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

α. Αυτή τήν ἐλπίδα τήν ἐκφράζει στό 4^ο ποιήμα του (*Εἰς τόν σοφόν Νικηφόρον τόν Γρηγοῦραν ὑποθήκαι καί περί τῶν οἰκείων αὐτοῦ συνταγμάτων*, 206-232, 280-284 καί 298-306), ὅπου καθιστᾶ (μέ τρόπο σχεδόν φορτικό) τόν καλύτερο μαθητή του, τόν Νικηφόρο Γρηγοῦρα, ὑπεύθυνο γιά τή διαφύλαξη τῶν καρπῶν τοῦ πνευματικοῦ του μόχθου (ed. I. Sevcenko & J. Featherstone, «Two Poems by Theodore Metochites», *Greek Orthodox Theological Review* 26, 1 & 2 (1981), 36-38).

β. Τό βασικότερο ἀπό αὐτά εἶναι ἐκεῖνο πού δηλώνει ὁ ἴδιος ὁ τίτλος τοῦ ἄρθρου: τό γεγονός ὅτι ὁ Μετοχίτης, ὅπως καί πολλοί Ἄναγεννησιακοί φιλόσοφοι, τοποθετήθηκαν κριτικά (καί μάλιστα συχνά μέ ὑψηλούς τόνους) ἀπέναντι στόν Ἀριστοτέλη. Γιά τήν ἀναγεννησιακή κριτική κατά τοῦ Ἀριστοτέλη βλ. ἐνδεικτικά Π. Κονδύλη, *Ἡ κριτική τῆς μεταφυσικῆς στή νεότερη σκέψη*. Ἀπό τόν ὄψιμο Μεσαίωνα ὡς τό τέλος τοῦ Διαφωτισμοῦ, Ἀθήνα 1983, 82-84, 125-128 καί passim.

γ. Πβ. Β. Ν. Τατάκης, *Θέματα χριστιανικῆς καί βυζαντινῆς φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1952, 147-194 («Πλατωνισμός καί ἀριστοτελισμός στό Βυζάντιο»).

δ. Βλ. μία ἀκριβέστερη διατύπωση τοῦ ἴδιου μελετητῆ ἄλλου (*op.cit.*, 147), «Ἡ εἰσδοχή τους [sc. τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη] στή Βυζαντινή σκέψη ἔγινε μέ δύο τρόπους: ἄμεσα καί ἔμμεσα. Ἐμμεσα, μέσον τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, καί ἄμεσα, ἀπό τά κείμενα τῶν ἰδίων τῶν φιλοσόφων, πού ποτέ δέν ἔπαψαν, φαίνεται, οἱ Βυζαντινοί νά τά μελετοῦν».

ε. Ἡ διαστολή αὐτή εἶναι τόσο σχηματική ὥστε καταντᾶ ἄκρως ἐπισηφαλῆς. Καταρχήν, τό ἓνα ἀπό τά δύο σκέλη της, ὁ χαρακτηρισμός τοῦ Θωμισμοῦ ὡς «systématisation du christianisme commandée par le seul aristotelisme», πού ὀδηγεῖ στή θέση ὅτι σύμφωνα, ὑποτίθεται, μέ τόν Θωμᾶ, «ὄ,τι ἀληθεύει φιλοσοφικά ἀληθεύει καί χριστιανικά» καί ὅτι «ἀληθινή φιλοσοφία ... καί χριστιανισμός συμπίπτουν» (Β. Ν. Τατάκης, *op. cit.*, 157), εἶναι ἱστορικά ἀβάσιμο. Ὅπως γνωρίζουμε, ἡ θωμική χρήση τοῦ Ἀριστοτέλη στή θεολογία δέν ἦταν «διατεταγμένη» ὑπό καμμίαν ἔννοια. Ἀφορμή της ἦταν ὁ ἀριστοτελισμός τοῦ δασκάλου τοῦ Θωμᾶ Ἀλβέρτου τοῦ Μεγάλου, καί βάση της ἡ πεποίθηση τοῦ ἴδιου τοῦ Θωμᾶ ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἓνα ἀπό τά σημαντικότερα γνωστικά ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου. Σκοπός της ἦταν ἀπό τή μία ἡ συγκρότηση ἑνός κατά τό δυνατόν συνεκτικοῦ καί πλήρους θεολογικοῦ συστήματος, καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἀριστοτελικῆς θεμελιωμένης φιλοσοφικῆς θεολογίας τοῦ Ἀβερρόη (πού τότε εἰσέβαλλε στή Δύση) μέ τά ἴδια της τά ὄπλα. Ἀξίζει, μάλιστα, νά σημειωθεῖ ὅτι ὅλα αὐτά ἔγιναν καταρχήν σέ ἐπίπεδο καθαρά ἀτομικό καί συνάντησαν ἀντιδράσεις ἀπό ἀρχετούς θεολόγους καί ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι διέβλεπαν στή θωμική μίξη χριστιανισμοῦ καί ἀριστοτελισμοῦ ἕναν σοβαρό κίνδυνο φιλοσοφοποίησης τοῦ πρώτου καί συνεπῶς ἀπώλειας τῆς οὐσίας του, ἡ ὁποία πιστευόταν ὅτι συνίσταται στόν ὑπερβατικό χαρακτήρα του ὡς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας (βλ. ἐνδεικτικά F. C.

Copleston, *History of Philosophy* [1950], Vol. 2, Part II, Image Books 1962, 144-155 passim. Π. Κονδύλης 1983, 32-33). 'Οπίσης ὁ Θωμᾶς διέκρινε τὰ ἐπίπεδα τῆς θεολογίας καί τῆς φιλοσοφίας πολύ πιό ξεκάθαρα ἀπ' ὅσο ἀφήνεται ἐδῶ νά ἐννοηθεῖ. 'Υποστήριξε ὅτι ὀρισμένες ἀπό τίς χριστιανικές διδασκαλίες (ὅπως π.χ. ἡ ὕπαρξις καί ἡ ἐνότητα τοῦ Θεοῦ) μποροῦν νά ἀποδειχθοῦν καί φιλοσοφικά, ἐνῶ κάποιες ἄλλες (π.χ. ἡ τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ ἢ ἡ μή ἐξ αἰδίου δημιουργία τοῦ κόσμου) ὄχι.

Σκοπός, πάντως, τῆς παραπάνω ἀντιδιαστολῆς τοῦ Β. Ν. Τατάκη μεταξύ ὀρθοδοξίας καί ρωμαιοκαθολικισμοῦ φαίνεται πῶς στήν πραγματικότητα ἦταν λιγότερο νά περιγραφεῖ ἡ οὐσία τῆς διαφορᾶς μεταξύ τῶν δύο θεολογικῶν παραδόσεων καί περισσότερο νά ἐξαρθεῖ τό μυστικό στοιχεῖο τῆς ὀρθόδοξης 'Ανατολῆς, προκειμένου αὐτή νά φανεῖ πλησιέστερη στήν οὐσία τῆς θρησκείας ἀπό τόν ρωμαιοκαθολικισμό. 'Αλλωστε, ἀκόμα καί ἡ πρακτική ἐξίσωση τοῦ ρωμαιοκαθολικισμοῦ μέ τόν θωμικό σχολιαστικισμό εἶναι ἄκρως ἐπισηφαλής. 'Ὡς γνωστόν, μέσα στοὺς κόλπους τοῦ πρώτου ἀναπτύχθηκαν ποικίλα θεολογικά καί φιλοσοφικά ρεύματα, μερικά ἀπό τὰ ὅποια διέφεραν ριζικά ἀπό τόν Θωμισμό, καί μάλιστα ἀκριβῶς ὡς πρός τό σημεῖο ἐκεῖνο πού ἀποτελεῖ τήν αἰχμή τῆς κριτικῆς τοῦ Τατάκη: τῆ θεολογική νομιμότητα τῆς χρήσης τοῦ 'Αριστοτέλη στή θεολογία καί τόν τρόπο αὐτῆς τῆς χρήσης. 'Η κριτική αὐτή ἀσκήθηκε σέ ὀξύτερους τόνους καί μέ διάθεση ὄχι νουθετική ἀλλά πολεμική καί ἀνατρεπτική ἀπό τῆ Μεταρρύθμιση καί τοὺς περισσότερους ἐκπροσώπους ἢ ὁπαδούς τῆς ὡς σήμερα. Στήν κριτική αὐτή ἔχει ἀπαντήσει (ἀρκετά πειστικά, παρ' ὅλες τίς ὑπερβολές σέ ἐπιμέρους σημεῖα) ὁ Ἐ. Gilson (*Christianisme et Philosophie*, Paris 1949, 75-113 «Catholicisme et Philosophie»· *The Philosophy of Thomas Aquinas. Authorised Translation from the Third Revised & Enlarged Edition of "Le Thomisme"*. Translated by E. Bullough, New York 1937, 128· *The Spirit of Thomism*, New York 1964, 61-83· *Introduction à la philosophie chrétienne*, Paris 1960, 59-77), ὁ ὁποῖος ὑπογράμμισε τῆ θωμική ἀποδοχή τῆς ὕπαρξης ὀρίων στήν προσπάθεια τοῦ λόγου νά κατανοήσῃ τό περιεχόμενο τῆς θεόθεν ἀποκεκαλυμμένης πίστεως καί τόν Θεό τόν ἴδιον, δηλ. αὐτό ἀκριβῶς πού ἐδῶ θεωρεῖται διακριτικό γνώρισμα τῆς βυζαντινῆς θεολογίας (γνώρισμα, παρεμπιπτόντως, πού καταχρηστικά καί μόνο δηλώνεται μέ τόν ὄρο "μυστικισμός", τοῦ ὁποῖου ἓνα μόνο συστατικό στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀποδοχή τοῦ Θεοῦ ὡς ὄντος πού ὑπερβαίνει τίς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπινου λόγου).

'Επίσης, ὁ E. Von Ivánka ἐκτιμᾷ ὅτι «θά ἦταν σοβαρό σφάλμα καί ἀφελῆς ἀπλοποίηση ἂν ἀντιπαρατάσσαμε στήν ἀνατολική ἀποφατική θεολογία μία δυτική θεολογία ρασιοναλιστική καί καταφατική». Αὐτή ἡ (ψευδής) ἐντύπωση, συνεχίζει, δημιουργήθηκε ἐξαιτίας καθαρᾶ ἱστορικῶν λόγων· λόγω δηλαδή τοῦ ὅτι οἱ δύο θεολογίες ἀναπτύχθηκαν μέσα σέ διαφορετικό φιλοσοφικό περιβάλλον (πβ. π.χ. ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω γιά τόν ἀβερροϊσμό), ἀντιμετώπισαν διαφορετικές προκλήσεις καί κατά συνέπεια ὑπογράμμισαν διαφορετικές πτυχές τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας (*Platonismo cristiano. Recezione e trasformazione del Platonismo nella Patristica [Plato Christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter, Einsiedeln 1964]. Presentazione di G. Reale, introduzione di W. Beierwaltes, traduzione di E. Peroli, Milano 1992, 346-349).*

στ. Βλ. τοὺς χαρακτηρισμούς τοῦ Philippus Bechy, ὁ ὁποῖος προλόγισε τήν ἐκδοση τῆς λατινικῆς μετάφρασης τῶν σχολίων τοῦ Μετοχίτη ἀπό τόν G. Hervetus (Βασιλεία 1559), «...luculentas Theodori Metochitae in Aristotelis preclarissimos atque

utilissimos *Physicae Auscultationis ac Parvorum* insuper, ut vocant, *Naturalium* libros, *Paraphrases*, quae sine controversia prolixissimos tam Graecorum quam Latinorum commentarios multis parasangis excedunt...» («τίς πλούσιες παραφράσεις τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου στά διάσημα καί ἄκρωσ χρήσιμα βιβλία τῆς *Φυσικῆς ἀκροάσεως* καθώς καί τῶν *Μικρῶν Φυσικῶν*, ὅπως λέγονται, τοῦ Ἀριστοτέλη, οἱ ὁποῖες ἀναμφήριστα ὑπερβαίνουν κατά παρασάγγας ἀκόμη καί τά πιό πολλά ὑποσχόμενα ὑπομνήματα τόσο τῶν Ἑλλήνων ὅσο καί τῶν Λατίνων...») (*Theodorus Metochites, Paraphrasis in Aristotelis universam naturalem philosophiam. Übersetzt von Gentianus Hervetus. Neudruck der ersten Ausgabe Basel 1559 mit einer Einleitung von Ch. Lohr* [Cagl, 3], Stuttgart-Bad Cannstatt 1992, praefatio, 9). Βλ. ἐπίσης τόν πρόλογο τοῦ Henricus Pantaleon στή 2^η ἐκδοση τῆς μετάφρασης στή Βασιλεία τό 1562: «Hic ergo Theodorus Metochita, magni iudicii homo, regia via incedens, omnes libros Aristotelis, quos de naturali philosophia conscripsit, et quae in scholis optima institutis publice praelegi solent, paraphrasticos doctissime exposuit, sensum Aristotelis breviter explicando, ut sine controversia multorum Graecorum et Latinorum commentarios praesenti studio superavit» («Αὐτός λοιπόν ὁ Μετοχίτης, ἄνθρωπος μέ ὑψηλή κρίση, ἀκολουθώντας τή βασιλική ὁδό, παρουσίασε παραφραστικά μέ τρόπο ἄκρωσ παιδαγωγικό ὄλα τά βιβλία πού ἔχει γράψει ὁ Ἀριστοτέλης γιά τή φυσική φιλοσοφία καί τά ὁποῖα εἶθισται νά ἀναγινώσκονται καί νά ἐρμηνεύονται δημοσίως στίς καλύτερες τῶν Σχολῶν, ἐξηγώντας συνοπτικά τό νόημα τοῦ κειμένου, ἔτσι ὥστε μέ τό ἔργο του αὐτό νά ἀποδεικνύεται ἀναμφήριστα ἀνώτερος ἀπό τά ὑπομνήματα πολλῶν Ὀλλήνων καί Λατίνων») (*apud* K. N. Σάθας, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, τόμος Α΄, Βενετία 1872, σπ' -σθ'). Διαφορετική, πάντως, ἀπό τήν ἀποψη τοῦ Τατάκη εἶναι ἡ ἐκτίμηση τῆς Maria Cristina Vitali, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ παραφράσεις τοῦ Μετοχίτη «δέν εἶχαν ποτέ μεγάλη ἀπήχηση στή λατινική Δύση» («Théodore Métochite et sa "Paraphrasis in libros III De anima Aristotelis"», στό: *L'homme et son univers au moyen âge. 7e Congrès international de philosophie médiévale, Louvain-la-Neuve & Leuven, 30 août - 4 septembre 1982*, ed. J. Follon, Vol. I, Louvain-la-Neuve 1986, 273). Ὅσο γιά τά παραπάνω ἀναγεννησιακά ἐγκώμια, πέρα ἀπό τό αὐτονόητο ὅτι ἕνας λόγιος πού ἀναλαμβάνει νά προλογίσει ἕνα ἔργο, προφανῶς θά ἐκφραστεῖ θετικά γι' αὐτό, ἀπό τό περιεχόμενό τους γίνεται φανερό ὅτι τά ὑπομνήματα τοῦ Μετοχίτη τά ἐκτιμοῦσαν ὄχι γιά τήν ἐρμηνευτική πρωτοτυπία τους ἀλλά γιά τήν καταλληλότητά τους ὡς διδακτικῶν ἐγχειριδίων, προσόν πού προφανῶς ἔλκυε τοὺς ἀριστοτελιστές δασκάλους τῆς Ἀναγέννησης, οἱ ὁποῖοι, ὡς γνωστόν, συνήθως ἦσαν καί ἀριστοτελικοί. Εἶναι, μάλιστα, πολύ πιθανό ὅτι οἱ ἀναφερθέντες ἐγκωμιστές δέν εἶχαν ὑπ' ὄψη τους τή δριμυεῖα (σχεδόν προσβλητική) ἀντιαριστοτελική κριτική τῶν *Miscellanea*, τά ὁποῖα ἐκδόθηκαν γιά πρώτη φορά τό 1821. Ὅσον ἀφορᾷ τό θέμα τῆς πρωτοτυπίας (τό θέμα ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει ἴσως περισσότερο ἀπό ὄλα τόν ἱστορικό τῶν ἰδεῶν), ἡ ἐκτίμηση τῆς Eva de Vries - Van der Velden (*op. cit.*, 117, σπμ. 17) εἶναι ἡ ἐξῆς: «Ὅταν ἀντιπαραβάλλει κανεῖς τίς παραφράσεις τῶν *Φυσικῶν* καί τοῦ *Περί ψυχῆς* [τοῦ Μετοχίτη] μέ τά ὑπομνήματα τῶν Θεμιστίου, Σιμπλικίου, Φιλοπόνου, Ψελλοῦ καί Σοφονία, βλέπει ὅτι ὁ Μετοχίτης ἔδωσε ἀπλῶς συνόψεις τῶν δικῶν τους ἀναλύσεων καί ὅτι ἀπλοποίησε τά προβλήματα». Παρόμοιες ἐκτιμήσεις ἐκφράζει καί ἡ Maria Cristina Vitali ἀναφορικά μέ τήν παράφραση τοῦ Μετοχίτη στό τρίτο βιβλίο τοῦ *Περί ψυχῆς* (*art. cit.*, 273-278), ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐν λόγω παράφραση, ὅπως καί ὄλη ἡ φιλοσοφική παραγω-

γῆ τοῦ Μετοχίτη, δέν παρουσιάζει καμμία πρωτοτυπία (*art. cit.*, 275 & 278).

Τό πρόβλημα πάντως εἶναι ὅτι ἡ ἀνάγνωση τῆς (ὄχι πλήρους) λατινικῆς μετάφρασης τοῦ Hervetus ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ὡς καί σήμερα, δυστυχῶς, ὁ μόνος τρόπος γιά νά ἀποτιμήσει κανεῖς τίς παραφράσεις τοῦ Μετοχίτη. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν μόνον ὁ πρόλογος, τόν ὁποῖο ἐξέδωσε ὁ Κ. Ν. Σάθας (*op. cit.*, ὀθ' -πδ')

καί ὁ ὁποῖος δέν εἶχε μεταφραστεῖ ἀπό τόν Hervetus, καί ἡ παράφραση τοῦ *Περί ὕπνου καί ἐγρηγόρσεως*, πού ἐκδόθηκε ἀπό τόν Η. J. Drossaert Lulofs (*Aristotelis «De somno et vigilia» liber, adjectis veteribus translationibus et Theodori Metochitae commentario*, Leiden 1943, 13-36, ὅπου περιλαμβάνεται καί ὁ πρόλογος: 11-12). Σέ αὐτά πρέπει νά προσθέσει κανεῖς τήν ἐκδοση ἑνός χωρίου τοῦ Μετοχίτη (βλ. Ch. Lohr, *op. cit.*, 110-111), πού ἀναφέρεται στό παράδοξο τοῦ Ἀχιλλεῆ καί τῆς χελώνας, ἀπό τόν C. E. Ruelle στό ἄρθρο του, «L'argument d'Achille (Aristote, *Physique*, VI, 9). Commentaire inédit de Théodore Métochite», *Revue de Philologie* 31, 1907, 105-110. Γιά τά καταλογογραφημένα χειρόγραφα τῶν παραφράσεων βλ. I. Ševčenko, *op. cit.*, 41, note 6.

Οἱ παραφράσεις τοῦ Μετοχίτη ἐκτιμᾶται ὅτι γράφτηκαν μεταξύ τῶν ἐτῶν 1320 καί 1325 (Eva de Vries – Van der Velden, *op. cit.*, 125).

ξ. Τό ποίημα τό ἔχουν ἐκδώσει, μαζί μέ ἀγγλική μετάφραση, οἱ I. Ševčenko & J. Featherstone (*art. cit.*, 28-45). Γιά τή χρονολόγησή του (μεταξῶν 1325 καί 1328) βλ. Eva de Vries – Van der Velden, *op. cit.*, 125 & 263.

η. Πβ. τόν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Descartes: *Regulae ad directionem ingenii* (*Κανόνες γιά τήν καθοδήγηση τοῦ πνεύματος*).

θ. Τό σκεπτικό τοῦ συγγραφέα εἶναι ὅτι ὁ Μετοχίτης ἐπιμένει ἰδιαίτερα στόν λεπτομερειακό χαρακτήρα τῶν ἀναλύσεων τοῦ Ἀριστοτέλη, πρᾶγμα πού σημαίνει, ὑποτίθεται, ὅτι ἀναφέρεται (ἐγκωμιαστικά) μόνο στά *Περί ζώων μορίων*, *Περί ζώων γενέσεως*, *Περί ζώων κινήσεως* κ.τ.δ. Πρόθεσή του δέ ἦταν ἐνδεχομένως νά ἀπαλλάξει τόν Μετοχίτη ἀπό τήν ἀντίφαση τῆς ταυτόχρονης ἐγκωμιαστικῆς καί ἐπικριτικῆς στάσης του ἔναντι τῶν *Φυσικῶν*. Ὅμως, ὁ ἴδιος ὁ Μετοχίτης μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ θετική του ἀναφορά ἀφορᾷ ὅλα τά φυσικά ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, «Οὕτω δὴ [sc. «ἐντελέστατα», «ἐπιτυχέστατα» κ.τ.δ.] πάντα καθόλου τε καί κατὰ μέρος τὰ τῆς φύσεως προτίθεται...» (*Miscellanea* 11° ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 83). Ὅπως θά δοῦμε παρακάτω (σ. *Miscellanea* 3° ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 28), ὡς «καθόλου» φυσική ὁ Μετοχίτης ἐννοεῖ τὰ *Φυσικά*. *Τὴν ἐκτίμησή του, μάλιστα, εἰδικά γιά τήν Φυσικήν ἀκρόασιν* ὁ Μετοχίτης τήν ἐκφράζει καί στό 4^ο ποίημά του (στίχ. 250, ed. I. Ševčenko & J. Featherstone, *art. cit.*, 38), ὅπου ἀναφέρεται στήν παράφραση τοῦ ἐν λόγῳ ἀριστοτελικοῦ ἔργου πού συνετάχθη ἀπό τόν ἴδιο. Ἐάν δέ ἀνατρέξουμε στήν παράφραση τήν ἴδια (βλ. Ch. Lohr, *op. cit.*, 1-182), μᾶλλον μάταια θά ἀναζητήσουμε ὑπαινιγμούς ἀρνητικούς γιά τό ἔργο. Ὡστόσο ὁ Μετοχίτης προβαίνει καί σέ διάκριση τῶν φυσικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη στά *Φυσικά* ἀπό τή μιά καί σέ ὅλα τά ὑπόλοιπα ἀπό τήν ἄλλη, προκειμένου νά ἐγκωμιάσει τά δεύτερα γιά τήν ἀκρίβεια καί τή σαφήνειά τους καί νά μεμφθεῖ τό πρῶτο γιά τά ἀντίθετα (*Miscellanea* 3° ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 27-28). Πρόκειται γιά ἀντίφαση; Ἐκτιμῶ πῶς ὄχι. Μία μέση, διόλου ἀντιφατική καί, τό σημαντικότερο,

σαφή στάση βλέπει κανείς στο προοίμιο των ύπομνημάτων (ed. K. N. Σάθας, loc. cit.). Έκεί ο Μετοχίτης από τή μιὰ διατυπώνει κατά του 'Αριστοτέλη τήν κατηγορία για σκόπιμη ασάφεια (ed. K. N. Σάθας, *op. cit.*, π') και από τήν ἄλλη δηλώνει ὅτι τό περιεχόμενο των φυσικῶν ἔργων του 'Αριστοτέλη εἶναι τόσο σημαντικό (*op. cit.*, πα'), ὥστε ἄξιζε ὁ κόπος πού κατέβαλε για νά διασκευάσει τά ἔργα αὐτά «πρός τό σαφέστερον» (*op. cit.*, π'), προκειμένου νά καταστοῦν βατά για κάθε ενδιαφερόμενο. 'Εν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ κριτική και ὁ ἔπαινος του Μετοχίτη για τά φυσικά ἔργα του 'Αριστοτέλη δέν ἔρχονται σέ αντίφαση, διότι ἀφοροῦν διαφορετικά πράγματα: τό ὕφος ἡ πρώτη και τό περιεχόμενο ἡ δεύτερη. Πάντως, τό ζήτημα τῆς στάσης του Μετοχίτη ἀπέναντι στο πρόβλημα τῆς ἀξίας των *Φυσικῶν* θά λυθεῖ μέ μεγαλύτερη βεβαιότητα μόνο μετά τήν ἔκδοση ὄλων των ἔργων του Μετοχίτη και εἰδικότερα ὄσων ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τό ἀριστοτελικό *corpus*. 'Από τήν στώρα ἔρουν ἐπὶ του θέματος τῆς στάσης του Μετοχίτη ἀπέναντι στον 'Αριστοτέλη ἐν γένει ἄς μνημονευθεῖ ἡ εργασία τῆς Eva de Vries – Van der Velden (*op. cit.*, 117-127), ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι πρόκειται για στάση ριζικά ἀντιφατική, ἡ ὁποία ξεκινᾷ ἀπό μιὰ βαθύτερη ἀντιφατική στάση του Μετοχίτη ἀπέναντι στή φιλοσοφία ἐν γένει.

ι. 'Ο χαρακτηρισμός τῆς «ἔρουν» του Μετοχίτη ἀναφορικά μέ τά αἷτια τῆς σκοτεινότητας και τῆς ἀμφισημίας του 'Αριστοτέλη ὡς «ψυχαναλυτικῆς» δέν εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιτυχῆς. Τό διακριτικό γνώρισμα τῆς ψυχανάλυσης ὡς ἔρουν των ψυχικῶν φαινομένων δέν εἶναι τό γεγονός ὅτι μᾶς ἀποκαλύπτει στοιχεῖα ἀπό τόν ψυχικό κόσμο ἐνός ὑποκειμένου ἄγνωστα σέ ἐμᾶς (αὐτό εἶναι γνώρισμα ἡ, καλύτερα, στόχος, κάθε ψυχολογικῆς ἔρουν), ἀλλ' ὅτι ἀποκαλύπτει στοιχεῖα ἄγνωστα στό ἴδιο τό ἀναλυόμενο ὑποκείμενο. 'Όπως ὁμως θά δοῦμε, ὁ Μετοχίτης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σκοτεινότητα και ἡ ἀμφισημία του 'Αριστοτέλη ἦσαν σκόπιμες και ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε ἐπίγνωση του γεγονότος ὅτι τό κίνητρό του ἦταν ἡ κενοδοξία. 'Επ' αὐτοῦ ὁ Μετοχίτης εἶναι ξεκάθαρος: «Τό τῆς ἀσαφείας 'Αριστοτέλει δι' ἐπιμελείας περι τᾶς οικείας συντάξεις *ἐπίτηδες* ἐστὶ» (*Miscellanea* 3· ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 23· πβ. τό προοίμιο των παραφράσεων, ed. K. N. Σάθας, *op. cit.*, π').

Σύμφωνα μέ τήν Eva de Vries – Van der Velden (*op. cit.*, 123, σημ. 23), ὁ Μετοχίτης δέν ἦταν ὁ πρῶτος πού ἄσκησε αὐτή τήν κριτική στον 'Αριστοτέλη· πέντε προγενέστεροι και δύο σύγχρονος του Μετοχίτη βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ὑποστηρίζουν, θεωροῦν κι αὐτοὶ τήν ἀσάφεια των ἔργων του Σταγειρίτη σκόπιμη: Φώτιος, Ψελλός, Μιχαήλ 'Οφέσιος, 'Ιωάννης Ζωναρᾶς, Γρηγόριος Κύπρου, Σοφονίας και Νικηφόρος Χοῦμνος. Στήν πραγματικότητα, πάντως, οἱ ἐν λόγω βυζαντινοὶ συγγραφεῖς θεωροῦν τήν ἀριστοτελική ἀσάφεια ἀπλῶς συνειδητή και ὄχι σκόπιμη· μέ ἄλλα λόγια, ἐκτιμοῦν ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης εἶχε ἐπίγνωση τῆς ἐρμηνευτικῆς δυσκολίας πού παρουσιάζουν τά ἔργα του ἐξ αἰτίας του γλωσσικοῦ τους ἐνδύματος, ἐνῶ ὁ Μετοχίτης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης ἐσκεμμένα ἐκφράστηκε ἀσαφῶς, προκειμένου νά συγκαλύψει πραγματικά κενά και ἀδυναμίες τῆς σκέψης του. Στο 12^ο ποίημά του, πάντως (303-307· ed. M. Cunningham, J. Featherstone & S. Georgepoulou, «Theodore Metochites's Poem to Nikephoros Kallistos Xanthopoulos», *Harvard Ukrainian Studies* 7, 1983 [*Okeanos. Essays Presented to I. Sevčenkoon his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. Ed. by C. Mango & O. Pritsak with the Assistance of U. M. Pasicznik*], 110), ὁ Μετοχίτης ἀποδίδει στή σκοτεινότητα των

ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη (καί συγκεκριμένα τῶν φυσικῶν) στόν «νόον» (τήν ὑψηλή σκέψη) καί στήν «φωνάν» (τό ὕφος) τοῦ Σταγειρίτη.

ια. Ὁ συγγραφέας ὑπαινίσσεται τούς ἀριστοτελικούς διαλόγους, ἀπό τούς ὁποῖους σήμερα σώζονται μόνον ἀποσπάσματα. Πρόκειται γιά τόν λεγόμενο "Aristoteles deperditus" (βλ. τίς συνοπτικές ἀναφορές τοῦ W. D. Ross, *Aristotelis fragmenta selecta*, Oxonii 1958, Praefatio, v-vii, ἐνῶ γιά βιβλιογραφία ὁ Ὁλλήνας ἀναγνώστης μπορεῖ νά ἀνατρέξει στόν I. Düring, *Ὁ Ἀριστοτέλης. Παρουσίαση καί ἐρμηνεία τῆς σκέψης του* [1963], Α΄ μτφ. Π. Κοτζιά-Παντόλη, ἐκδ. Μ.Ι.Ο.Τ., Ἀθήνα 1991, 37-38).

ιβ. *Miscellanea* 61 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 370-377). Γιά τόν σκεπτικισμό τοῦ Μετοχίτη καί τοῦ μαθητῆ του Νικηφόρου Γρηγοῤῥά, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπόρροια τοῦ πλατωνισμοῦ τους ἀπό τή μιά καί τοῦ φιντεΐσμοῦ τους ἀπό τήν ἄλλη, βλ. I. A. Δημητρακόπουλος, *Νικολάου Καβάσιλα, «Κατά Πύρρωνος»*. Κριτική ἔκδοση, νεοελληνική μετάφραση (ὑπό ἔκδοση).

ιγ. Πρόκειται γιά ἀπάντηση τοῦ Μετοχίτη σέ ἐπιστολή τοῦ Νικηφόρου Χούμνου, ὅπου ὁ δεύτερος ἐξέφρασε αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀποψη (βλ. Eva de Vries – Van der Velden, *op. cit.*, 132).

ιδ. Μισόν αἰῶνα μετά, τό αἴτημα αὐτό παραμένει ἀκόμα σέ μεγάλο βαθμό ἀνεκπλήρωτο. Στήν παλαιότερη ἐκδοτική συμβολή τοῦ I. Ševčenko (*Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962, 177-298) πρέπει νά προστεθεῖ βασικά ἡ πρόσφατη ἔκδοση τοῦ *Ἠθικοῦ ἢ Περί παιδείας* (Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ἠθικός ἢ Περί παιδείας. Εἰσαγωγή, κριτική ἔκδοση, μετάφραση, σημειώσεις* I. Δ. Πολέμης, Ἀθήνα 1995). Γιά τά δύο μείζονα ἔργα, ὁμως, τοῦ Μετοχίτη, τήν παράφραση τῶν φυσικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη καί τά *Miscellanea*, μένει ἀκόμα ἀνικανοποίητο τό αἴτημα τό μὲν πρῶτο νά γνωρίσει τήν *editio princeps* στό ἑλληνικό πρωτότυπο, τό δέ δεύτερο νά γνωρίσει μία ἔκδοση σημαντικά ἀρτιότερη ἀπό αὐτήν τοῦ 1821.